

VARIA

DOI: 10.48261/pis213722

JURIJ KRAMAR

Wołyński Uniwersytet Narodowy im. Łesi Ukrainki w Łucku

ORCID: 0000-0002-5711-3634

Z HISTORII UKRAIŃSKIEGO RADYKALNEGO RUCHU LEWICOWEGO NA WOŁYNIU W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM

Na przestrzeni lat 1920–1930 działalność ukraińskiego radykalnego ruchu lewicowego była jednym z decydujących czynników wpływających na układ stosunków politycznych we wschodnich województwach Polski. Działalność partii i organizacji prokomunistycznych miała szczególny wpływ na życie polityczne międzywojennego Wołynia. Wspieranie radykalnych idei przez miejscową ludność świadczyło o tym, iż władze nie rozwiązywały wielu problemów natury społecznej, gospodarczej, politycznej, kulturalnej i narodowościowej. Ponadto polityka ZSRŚ, który w ciągu całego dwudziestolecia międzywojennego prowadził na tych terenach aktywną działalność dywersyjną i szpiegowską, sprzyjała rozpowszechnianiu się propagandy bolszewickiej.

Biorąc pod uwagę, iż wspomniane kwestie nie są dostatecznie zbadane zarówno w historiografii ukraińskiej, jak i zagranicznej, niniejszy artykuł ma na celu pogłębienie zagadnienia ukraińskiego radykalnego ruchu lewicowego na ziemiach Wołynia Zachodniego w latach 1920–1930. Przedmiotem analizy jest działalność ukraińskich partii i organizacji lewicowo-radykalnych, działających na terenie województwa wołyńskiego w okresie międzywojennym. Należy omówić przyczyny i źródła rozpowszechnienia się ideologii skrajnie lewicowej wśród miejscowej ludności, a także metody propagandy komunistycznej i scharakteryzować wysiłki administracji polskiej zmierzające do zahamowania radykalizacji ukraińskiego świata politycznego na Wołyniu w okresie międzywojennym.

Wśród wschodnich województw Rzeczypospolitej Wołyń wyróżniał się specyficznym układem stosunków politycznych, ekonomicznych i narodowościowych. Dominującą większość mieszkańców województwa, według danych z pierwszego spisu powszechnego ludności z 1921 r., stanowili Ukraińcy – 68%. Drugą pod względem liczebności grupą byli Polacy – 16,7%¹. Znaczną liczbę mieszkańców w narodowościowej strukturze Wołynia stanowili Żydzi – 10,6%. Natomiast czescy i niemieccy koloniści to nie więcej niż 3,6%. Z tego wynika, że decydującą pozycję w układzie stosunków narodowościowych na Wołyniu wobec innych grup etnicznych zajmowali Ukraińcy, w tym również wobec Polaków jako narodowości państwowej. Ponadto polityka asymilacji narodowej, którą na początku lat dwudziestych prowadził obóz rządzący narodowych demokratów, spowodowała zaostrzenie stosunków polsko-ukraińskich, wskutek czego większość miejscowej ludności przejawiała wobec polskiej władzy nieprzychylny, a często nawet wrogi stosunek i traktowała ją jako władzę tymczasową².

Sytuacja komplikowała się również wskutek ciężkiego położenia województwa pod względem socjalnym i ekonomicznym. Wołyń był jednym z najbardziej zacofanych regionów. Ogromne zniszczenia po I wojnie światowej, oddalenie od głównych ośrodków przemysłowych państwa i trudna sytuacja ekonomiczna całej Polski wpływały na niską aktywność inwestycyjną na Wołyniu, zwłaszcza na początku lat dwudziestych. Ponadto podczas całego międzywojnia Wołyń był regionem rolniczym. Największy problem wsi wołyńskiej stanowił brak ziemi. Zachodziła ogromna dysproporcja między ilością ziemi należącej do chłopów i do wielkich właścicieli ziemskich. W powiatach poleskich województwa powierzchnia gospodarstwa rolnego wynosiła przeciętnie od 5 do 8 ha. Jednocześnie w powiatach tych znajdowało się 39 majątków ziemskich, a każdy z nich zajmował ponad 3 tys. ha. Według obliczeń lwowskiego historyka Bohdana Huda na początku 1920 r. na terenach Galicji Wschodniej i województwa wołyńskiego do chłopów należało jedynie 10% ziemi rolnej³. Sytuację dodatkowo komplikowało to, iż na początku lat dwudziestych ponad 200 tys. ha ziemi na Wołyniu i Polesiu przeznaczono na potrzeby polskich osadników wojskowych i cywilnych kolonistów⁴, co miało ogromny wpływ na zaostrzenie stosunków między Polakami a miejscową ludnością ukraińską.

Chybione działania polskiego rządu, podejmowane w ramach polityki wobec mniejszości narodowych, zwłaszcza Ukraińców, ciężka sytuacja ekonomiczna wywołana powojennym kryzysem, a także brak efektywnych rozwiązań w kwestiach oświatowych, kulturalnych i religijnych w regionie po przyłączeniu do Polski sprawiły, iż ten obszar stał się świetnym gruntem do radykalizacji nastrojów miejscowej ludności i aktywizacji propagandy bolszewickiej. Było to na rękę Rosji Sowieckiej, która skrupulatnie wykorzystując tę skomplikowaną sytuację w regionie. Po zakończeniu wojny polsko-bolszewickiej i podpisaniu pokoju ryskiego nie rezygnowała z idei szerzenia ideologii komunistycznej

¹ Pierwszy powszechny spis ludności z dnia 30 września 1921 r. *Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe*, Warszawa 1938, s. 62.

² Derżawnyj archiw Wołyńskoj oblasti (dalej: DAWO), f. 1, op. 2, spr. 1082, k. 15–25.

³ B. Hud, *Ukraińcy i Polacy na Naddnieprzu, Wołyniu i w Galicji Wschodniej w XIX i pierwszej połowie XX wieku. Zarys historii konfliktów społeczno-etnicznych*, Lwów–Warszawa 2013, s. 272.

⁴ *Ibidem*, s. 275.

w Europie, a Wołyn traktowała jako jeden z przyczółków dalszego budowania wpływów politycznych. Bezpośrednia granica z USRS była istotnym czynnikiem w procederze wykorzystywania miejscowej ludności na potrzeby międzynarodowego ruchu komunistycznego. Ponadto sam fakt istnienia USRS doprowadził do pojawienia się wśród Ukraińców w Polsce ruchu, który pragnął, aby problem narodowościowy został rozwiązany na drodze rewolucyjnej przebudowy istniejącego porządku społeczno-ekonomicznego.

Na początku lat dwudziestych jednym z przejawów obecności ruchu komunistycznego na terenach województwa była dywersyjna i szpiegowska działalność radzieckich służb specjalnych. Świadczą o tym liczne dokumenty archiwalne. Działalność była koordynowana przez radzieckie struktury bezpieczeństwa państwowego oraz oddziały wywiadu wojskowego⁵. W Żytomierzu powstały specjalnie wyszkolone grupy, sformowane przez Wołyńską Gubernialną Nadzwyczajną Komisję (CzK), których funkcjonariusze przebrani za cywilnych mieszkańców przekraczali granicę polsko-radziecką⁶. Raporty agentów polskiego kontrwywiadu świadczą o tym, iż zadaniem współpracowników radzieckich służb specjalnych na Wołyniu była nie tylko działalność wywiadowcza i propagandowa wśród ludności, lecz także przygotowywanie i przeprowadzanie akcji dywersyjnych⁷.

Na terenie Wołynia Zachodniego za organizację i przygotowanie akcji zbrojnych odpowiadał wydział zagraniczny Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii (bolszewików) Ukrainy (ukr. Zakordot). Ten zakonspirowany oddział specjalny powstał w maju 1920 r. w celu wzmożenia działalności wywiadowczej i informacyjnej za granicą, m.in. na terenach Zachodniej Ukrainy i Zachodniej Białorusi⁸.

Jednym z jego zadań na obszarze Wołynia Zachodniego było organizowanie lokalnych wystąpień zbrojnych popieranych przez miejscową ludność. Główny cel, przyswiecający działalności tej struktury – stanowiła likwidacja w tym regionie władzy polskiej i ustanowienie władzy radzieckiej, a w ostatecznych rozrachunku – włączenie ziem zachodnioukraińskich do USRS⁹. W wielu dokumentach archiwalnych znajdują się informacje o uzbrojonych oddziałach bolszewików operujących na Wołyniu Zachodnim na przełomie lat 1920 i 1921¹⁰.

Sytuacja na Wołyniu nie poprawiła się nawet wówczas, kiedy formowano tam polskie struktury państwowe na poziomie władz wojewódzkich i starostw powiatowych. Proces ten rozpoczął się 1 marca 1921 r. wraz z utworzeniem województwa wołyńskiego. Trudna sytuacja ekonomiczna oraz społeczna i polityczna na ziemiach wschodnich spowodowała wzrost nastrojów antypaństwowych wśród miejscowej ludności, co sprzyjało dalszemu wzmocnianiu antypolskiego ruchu partyzanckiego,

⁵ DAWO, f. 52, op. 1, spr. 3, k. 282.

⁶ *Ibidem*, spr. 4, k. 36.

⁷ *Ibidem*, spr. 6, k. 201.

⁸ Więcej szczegółów zob. W. Kozeniuk, M. Wiwczaryk, „Zakordot” w systemi speclużb radjanskoji Ukrainy. *Zbirnyk domumentiw*, Kyjiv 2000.

⁹ O. Kupczyk, *Tajemna dijalnist' Zakordonnoho widdiły CK KP(b)U na terytoriji Wołny (początek 1920-cho rokiv)*, „Ukraińska połonistyka” 2004, nr 1, s. 66–72.

¹⁰ DAWO, f. 58, op. 3, spr. 3, k. 35; *ibidem*, f. 45, op. 1, spr. 52, k. 196; *ibidem*, f. 52, op. 1, spr. 5, k. 42; *ibidem*, f. 46, op. 9, spr. 29, k. 24.

który był kontrolowany przede wszystkim przez bolszewików i inspirowany z terenów USSR¹¹. Jedynie masowe aresztowania wśród dywersantów i aktywistów bolszewickich, prowadzone przez odpowiednie struktury bezpieczeństwa państwowego i policji od drugiej połowy 1924 i w 1925 r., nieco zmniejszyły zasięg ruchu komunistycznego i ograniczyły akty dywersyjne oraz wywołały częściową normalizację stanu bezpieczeństwa w województwie¹².

W 1926 r., wraz z dojściem do władzy zwolenników Józefa Piłsudskiego, koła rządzące ogłosiły zmianę kursu polityki państwowej wobec mniejszości etnicznych. Zaproponowany przez nich kurs polityki w kwestii ukraińskiej skreślił w stronę asymilacji państwowej przy zachowaniu ostatecznego celu – narodowej asymilacji mniejszości ukraińskiej. Zakładano bardziej tolerancyjną politykę w sferze języka i spraw wyznaniowych, dopuszczenie Ukraińców do zajmowania niektórych stanowisk w administracji państwowej i zaspokojenie najpilniejszych ekonomicznych potrzeb ludności ukraińskiej. Wedle piłsudczyków taka polityka umożliwiłaby przywiązanie Ukraińców do polskiej państwowości i odwróciłaby ich od propagandy komunistycznej oraz haseł wyzwolenia narodowego. Jednocześnie rząd podkreślał, że wobec jakichkolwiek antypaństwowych ruchów w regionie będzie zajmował zdecydowane stanowisko¹³.

Jednak polityka prowadzona na Wołyniu od 1926 r. przez pierwszego „sanacyjnego” wojewodę, Władysława Mecha, nie przyniosła oczekiwanych zmian w układzie stosunków politycznych w regionie. Owszem, zanotowano pewien spadek działań dywersyjnych ze strony ruchu komunistycznego, jednakże sytuacja polityczna wciąż była tu niebywale trudna i złożona. Niezmiennie największym poparciem wśród ludności cieszyły się ugrupowania komunistyczne na czele z Komunistyczną Partią Zachodniej Ukrainy. Partia ta wywodziła się z Komunistycznej Partii Galicji Wschodniej, która jesienią 1923 r. zmieniła nazwę na KPZU i rozszerzyła swoją działalność na tereny Wołynia, Chełmszczyzny i Podlasia. We wrześniu tego roku utworzono Wołyński Komitet Okręgowy KPZU. W tym okresie ośrodki komunistyczne istniały w Łucku, Kowlu, Rożyszczu, Torczyniu, Hołobach, Łokaczach i w innych miejscowościach Wołynia. Szybki rozwój organizacji został zatrzymany przez falę masowych aresztowań, które – jak już wspomniano – były prowadzone przez polską policję od końca 1924 do wiosny 1925 r., a zaaresztowano wówczas blisko 1500 osób¹⁴.

Ponieważ KPZU działała nielegalnie, członkowie partii starali się wzmocnić swoje wpływy wśród istniejących oficjalnie masowych organizacji o proweniencji lewicowej. W ten sposób partia chciała uzyskać wsparcie miejscowej ludności ukraińskiej, przede wszystkim chłopów, i rozbudować socjalne zaplecze dla ruchu lewicowo-radykalnego. We Lwowie, przy wsparciu KPZU, zorganizowano 10 października 1926 r. zjedno-

¹¹ Więcej szczegółów zob. O. Razyhrajew, *Polska derżawna policija na Wołyni u 1919–1926 rokach*, Łuck 2011, s. 283–309.

¹² *Ibidem*, s. 309.

¹³ C. Madajczyk, *Dokumenty w sprawie polityki narodowościowej władz polskich po przewrocie majowym*, „Dzieje Najnowsze” 1972, nr 3, s. 157.

¹⁴ R. Okseniuk, *Narysy istoriji Wołyni. Socialno-ekonomicznyj rozwytok, rewolucyjnyj ta nacjonalno-wyzwolnyj ruch trudjaszczych (1961–1939 rr.)*, Lwów 1970, s. 197.

czeniuowy zjazd dwóch organizacji – galicyjskiej grupy „Narodna Wolja” i Ukraińskiego Socjalistycznego Zjednoczenia – Związku Wiejskiego („Selanśkyj Sojuz”), który przez dłuższy czas był najbardziej masową ukraińską partią na Wołyniu. Na zjeździe uchwalono, że wszystkie wiejskie (miejskie) i komitety okręgowe obydwu organizacji politycznych zostaną przekształcone w komitety Ukraińskiego Włościańsko-Robotniczego Zjednoczenia Socjalistycznego (Sel-Rob). W skład KC nowej partii weszli: Maksym Czuczma (przewodniczący partii), Kyryło Wałnyćkyj, Stepan Makiwka, Serhij Kozyćkyj, Mychajło Zajac, Pantelejmon Krajkiwśkyj oraz inni¹⁵.

Od chwili powstania Sel-Rob był właściwie partyjną przybudówką KPZU, a zachodnioukraińscy komuniści dostali możliwość prowadzenia legalnej działalności w ramach politycznego systemu Polski. KC Sel-Robu przyjął 17 lutego 1927 r. projekt programu, który w myśl idei probolszewickich KPZU ogłosił Sel-Rob partią ukraińskich chłopów, robotników i inteligencji pracującej. Jej celem stał się „demontaż porządku kapitalistycznego i budowa ustroju socjalistycznego na drodze powszechnego powstania zbrojnego mas robotniczych i chłopskich”¹⁶, a także zjednoczenie wszystkich ziem zachodnioukraińskich z USRS po zwycięstwie rewolucji proletariackiej w Polsce¹⁷.

Do końca lat dwudziestych Sel-Rob zajmował dominujące miejsce wśród ukraińskich partii na Wołyniu. Największym poparciem cieszył się wśród chłopów, co dobitnie pokazały wybory do miejscowych organów samorządowych w 1927 r. Na kandydatów Sel-Robu głos oddała przeważająca większość ukraińskich wyborców¹⁸. Najwięcej przedstawicieli partia miała w strukturach samorządowych na wsi: z 1259 gminnych radnych, 143 należało do Sel-Robu¹⁹. Nieprzypadkowo już na początku 1928 r. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych Polski w dyrektywach dla wschodnich województw żądało, aby działalność Sel-Robu była pilnie obserwowana, a partia – traktowana jako „niezwykle wpływowa organizacja polityczna na tym terenie”²⁰.

Pozycja Sel-Robu jako najbardziej wpływowej ukraińskiej siły politycznej na Wołyniu nieco osłabła po rozłamie wewnątrz organizacji w październiku 1927 r. Powstały wówczas dwa ugrupowania: Sel-Rob Lewica, wspierany był przez KPZU i opowiadał się za „radykalną walką ukraińskich chłopów i robotników o socjalizm”, czyli na zasadach właściwych organizacjom o charakterze radykalnym oraz Sel-Rob Prawica, które skłaniało się w kierunku ideologii ukraińskich narodowych komunistów. Choć na zjeździe we Lwowie w maju 1928 r. uchwalono deklarację o zjednoczeniu obydwu części organizacji w ugrupowanie o nazwie Sel-Rob Jedność, rozłam w partii trwał faktycznie do 1930 r. W tymże roku w styczniu odbyło się posiedzenie KC KPZU w kwestii likwidacji Sel-Robu Prawicy. Skrytykowano wówczas przywódców organizacji: Krajkiwśkiego, Czuczma

¹⁵ I. Wasjuta, *Polityczna istorija Zachidnoji Ukrainy (1918–1939)*, Lwów 2006, s. 216–217.

¹⁶ *Ibidem*, s. 217.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ W. Mędrzecki, *Województwo wołyńskie 1921–1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych*, Wrocław 1988, s. 96.

¹⁹ Archiwum Akt Nowych w Warszawie (dalej: AAN), Urząd Wojewódzki w Łucku (dalej: UWL), 979/50, k. 35 zw.

²⁰ *Ibidem*.

i Kozyckiego, natomiast rozwiązanie prawego skrzydła partii nazwano ostatecznym zwycięstwem nad tzw. szumskizmem, czyli odchyleniem nacjonalistycznym w szeregach ruchu komunistycznego²¹.

Rozłam Sel-Robu stał się w istocie odzwierciedleniem konfliktu między zachodnio-ukraińskimi komunistami a kierownictwem KP(b)U i Kominternem, czyli organizacjami, które chciały przejąć całkowitą kontrolę nad ruchem komunistycznym na Zachodniej Ukrainie, a także zahamować działalność jakichkolwiek grup opozycyjnych, zwłaszcza tych o nastawieniu narodowo-komunistycznym. Mówił o tym wprost ówczesny I sekretarz KC KP(b)U Łazar Kaganowicz, oświadczając, iż w szeregach KPZU są zdrajcy, i nazywając swoich oponentów wrogami²².

Wśród ukraińskich partii o lewicowej i radykalnej proweniencji w pierwszej połowie lat dwudziestych na Wołyniu znacznym wpływem cieszyła się jeszcze jedna organizacja – Ukraińska Partia Socjaldemokratyczna (USDP), działająca w Galicji od końca XIX w. i mająca charakter narodowy oraz niepodległościowy. Jednakże porażka ukraińskiej rewolucji lat 1917–1920, proklamowanie (choć formalne) ukraińskiej niepodległości w formie USRS, a także polityka ukrainizacji spowodowały kryzys ideologiczny i polityczny w ruchu socjaldemokratycznym oraz doprowadziły do jego krachu. Na początku lat dwudziestych wskutek oddolnego nacisku (wzrost nastrojów proradzieckich wśród ludności) USDP stała się prokomunistyczna²³. Co ciekawe, wśród jej nowych członków było wielu komunistów²⁴. Ostateczne przejście USDP na stronę komunistyczną nastąpiło w marcu 1923 r. Na VI Zjeździe partii przyjęto statut, w którym USDP określiła się mianem obrończyni interesów „ludu pracującego” nie tylko Galicji, lecz także Wołynia, Chełmszczyzny, Polesia i Podlasia²⁵.

Przekształcając się w istocie w legalną przybudówkę KPZU, USDP rozpoczęła aktywną działalność we wszystkich wschodnich województwach, w tym na Wołyniu. Już pod koniec 1923 r. zostały stworzone regionalne struktury USDP na Wołyniu, Chełmszczyźnie, Polesiu i Podlasiu z centrum w Łucku. Jednocześnie na Wołyniu partia zaczęła wydawać tygodnik „Seljańska dolja” w nakładzie 800 egzemplarzy²⁶.

Polska administracja z niepokojem śledziła radykalizację partii i rozszerzający się zasięg jej działalności. Zaczęły się represje: konfiskata prasy, rewizje i aresztowania głównych działaczy. I tak 19 grudnia 1923 r. MSW Polski wydało rozporządzenie o zakazie działalności USDP na całym terytorium państwa „w związku z wyraźnym komunistycznym kierunkiem działalności samej partii oraz organizacji i towarzystw znajdujących się pod jej wpływem”²⁷.

²¹ AAN, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, IV–52, k. 48.

²² O. Rublow, *Zachidnoukrajinska intelihencija u zahalnonacionalnomu politycznych ta kulturalnohichnych procesach (1914–1939)*, Kyjiv 2004, s. 332.

²³ I. Rajkiwskyj, *Dijalnist' prokomunistycznoji USDP na Zachidnij Ukraini (1923–1924 rr.)*, „Naukowyj wisnyk Schidnojewropejskoho nacionalnoho uniwersytetu imeni Lesi Ukrainky. Istoryczni nauky” 2015, wyp. 5 (306), s. 55.

²⁴ O. Żernoklejew, *Lidery zachidnoukrajinskich social-demokratiw. Polityczni biohrafiji*, Kyjiv 2004, s. 131.

²⁵ I. Rajkiwskyj, *Dijalnist' prokomunistycznoji...*, s. 56.

²⁶ *Ibidem*, s. 57–58.

²⁷ *Ibidem*, s. 58.

Jednym z kierunków działalności ukraińskich sił politycznych, również tych o lewicowej proveniencji, w latach dwudziestych i trzydziestych XX w. był udział w kampaniach wyborczych do parlamentu. I tak w wyborach w marcu 1928 r. Ukraińcy zdobyli 46 mandatów w sejmie i 11 w senacie²⁸. Miejscowa ludność wzięła aktywny udział w wyborach na Wołyniu. Z 745 tys. wyborców uprawnionych do głosowania do urn przyszło 509 tys. wyborców, w tym 340 tys. Ukraińców²⁹. Po raz kolejny najsilniejszą partią lewej strony ukraińskiego świata politycznego na terenie województwa był Sel-Rob Prawica. Na jego kandydatów zagłosowało 76 tys. ukraińskich wyborców (22,3%). Jeżeli do tej liczby doliczylibyśmy 37 600 głosów nieważnych, oddanych w sposób demonstracyjny na kandydatów bloku nr 8 (Sel-Rob Prawica), to okazałoby się, że partia miała na Wołyniu 113 600 swoich potencjalnych zwolenników, co stanowiło niemal 33% głosów oddanych na wszystkie partie ukraińskie.

Na drugim miejscu wśród partii ukraińskich znalazła się Ukraińska Socjalistyczno-Radykalna Partia, na którą zagłosowało 70 tys. mieszkańców Wołynia (20,5% głosów ukraińskich wyborców)³⁰. Kolejna wpływowa ukraińska siła polityczna na ziemiach zachodnioukraińskich w okresie międzywojennym, Ukraińskie Zjednoczenie Narodowo-Demokratyczne (UNDO), zdobyła na Wołyniu 33 290 głosów, czyli 9,7% głosów ukraińskich wyborców³¹. Łącznie ukraińskie partie opozycyjne na terenie województwa dostały jedynie sześć mandatów z 16. Pozostałe 10 mandatów do sejmu i cztery do senatu otrzymał prorządowy Bezpartyjny Blok Współpracy z Rządem. Ta organizacja o ponadpartyjnym charakterze została powołana z inicjatywy Piłsudskiego, który w ten sposób chciał osłabić wpływy partii politycznych, tworząc szeroką społeczną bazę poparcia dla obozu rządzącego.

Na listę nr 1 (BBWR) na Wołyniu zagłosowało 206 240 wyborów (40% uprawnionych). Rekordową liczbę głosów „jedyńka” dostała w powiecie lubomelskim – 95,4%. Co ciekawe, za prorządowym blokiem wyborczym na Wołyniu opowiedziało się 104 500 z 340 tys. ukraińskich wyborców, co stanowiło 30% ukraińskich głosów oddanych na wszystkie partie startujące w wyborach³².

Wybory 1928 r. na Wołyniu wyraźnie pokazują tendencję do wzrostu nastrojów ugodowych wśród Ukraińców. Jednocześnie podsumowanie kampanii wyborczej wskazuje, iż partie o lewicowej proveniencji miały dominującą pozycję, ponieważ dostały one na Wołyniu niemal połowę głosów ukraińskich wyborców. Z tym bezsprzecznie musiała liczyć się polska administracja na czele z nowym wojewodą Henrykiem Józewskim. Przedstawiony przez niego na początku grudnia 1929 r. program polskiej polityki państwowej na Wołyniu (tzw. eksperyment wołyński) miał doprowadzić do zniwelowania konfliktu polsko-ukraińskiego i stać się symbolem współzycia obydwu narodów w ramach polskiej państwowości. Głównym celem polskiej polityki na Wołyniu

²⁸ W. Mędrzecki, *Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Drugiej Rzeczypospolitej*, „Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze” 1996, z. 3, s. 221.

²⁹ W. Mech, *Wybory do ciał ustawodawczych w województwie wołyńskim w roku 1928*, Łuck 1928, s. 1–2.

³⁰ *Ibidem*, s. 1.

³¹ „Dziło” 1923, nr 64, s. 1–2.

³² *Mniejszości narodowe w wyborach do Sejmu i Senatu w 1928*, Warszawa 1928, s. 2.

w założeniu Józewskiego winny być państwowa asymilacja regionu i „głębokie organiczne zlanie się jego ludności z Rzeczpospolitą”³³.

Program Józewskiego zakładał wiele rozwiązań, które doprowadziłyby do zasadniczej zmiany charakteru polsko-ukraińskich stosunków na Wołyniu. Najistotniejsza powinna być współpraca przedstawicieli obydwu narodów w życiu politycznym, ekonomicznym, kulturalnym i na polu oświaty. Jednocześnie przewidywał likwidację na terenie województwa wpływów wszystkich ugrupowań politycznych, które były inspirowane przez ośrodki zewnętrzne wobec Wołynia (Lwów, Moskwę i Berlin): „Ukraińska antypaństwowa działalność, inspirowana przez elementy wrogie Polsce – podkreślał wojewoda – powinna zostać zniszczona w sposób zdecydowany, bez względu na jej formy”³⁴. Czy nie największym zagrożeniem w realizacji eksperymentu wołyńskiego wedle Józewskiego miało być wzmocnienie pozycji ukraińskich nacjonalistów i komunistów na Wołyniu?

Należy podkreślić, iż po przewrocie majowym lewicowo-radykalne organizacje na terenie województwa wołyńskiego w pewnym stopniu zmieniły taktykę. Niektóre zrezygnowały z idei walki powstańczej, jako że nadzieja na szybki wzrost nastrojów rewolucyjnych w społeczeństwie i „światową rewolucję” nie znalazła odzwierciedlenia w rzeczywistości. Natomiast nastąpiła aktywizacja działalności propagandowej i kulturalno-oświatowej wśród miejscowej ludności. To jednak nie wykluczało terrorystycznych i dywersyjnych metod walki. Jak podkreśla badacz historii międzywojennego Wołynia Oleh Razyhrayew, napływ dywersantów bolszewickich na teren województwa wołyńskiego trwał przez cały okres międzywojenny³⁵. Ich celem było przygotowanie i przeprowadzenie aktów dywersyjnych z poparciem miejscowych komunistów w celu destabilizacji stosunków w regionie.

Dokumenty Policji Państwowej dowodzą, iż również nielegalna KPZU po masowych aresztowaniach w latach 1925–1926 stopniowo wznawiała działalność swoich ośrodków, zwłaszcza na terenach powiatów: rówieńskiego, dubieńskiego, kowelskiego, horohowskiego i lubomelskiego³⁶. Pod koniec lat dwudziestych znacznie zaktywizowały działania na Wołyniu także inne ukraińskie ugrupowania polityczne, najpierw UNDO, a od 1929 r. Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów.

Administracja wojewódzka kierowana przez Józewskiego, aby nie dopuścić do radykalizacji nastrojów wśród miejscowej ludności, zaczęła uciekać się do represji. Dotknęły one w pierwszej kolejności te ukraińskie organizacje polityczne, których ośrodki znajdowały się w Galicji. W październiku 1930 r. na terenie powiatów łuckiego i rówieńskiego policja aresztowała znanych działaczy UNDO, towarzystw kulturalno-oświatowych i ukraińskiego ruchu spółdzielczego³⁷.

Aresztowania nie ominęły również działaczy ruchu komunistycznego. I tak jesienią 1930 r. zatrzymano członków włodziemskiego i rówieńskiego powiatowych komite-

³³ AAN, UWŁ, zesp. 1181, 277/ I-1, poz. 4, k. 2.

³⁴ DAWO, f. 46, op. 1, spr. 544, k. 15.

³⁵ O. Razyhrayew, *Policja Państwowa w województwie wołyńskim w okresie międzywojennym*, Warszawa 2019, s. 205.

³⁶ DAWO, f. 46, op. 9a, spr. 1076, k. 17; *ibidem*, f. 1, op. 2, spr. 1727, k. 8.

³⁷ Centralnyj derżawnyj istorycznyj archiw Ukrainy u Lwowi (dalej: CDIAU), f. 392, op. 1, spr. 22, k. 1–2.

tów KPZU, rozwiązano najaktywniejsze ośrodki w powiatach horochowskim, kowel-
skim i włodziemskim³⁸. Likwidacja struktur partyjnych KPZU objęła także Galicję
Wschodnią i Chełmszczyznę³⁹.

Na początku lat trzydziestych represje dotknęły nie tylko partie lewicowo-radykal-
ne, lecz też ukraińskie towarzystwa oświatowo-kulturalne, których ośrodki w różnym
stopniu znajdowały się pod wpływami komunistycznymi. Przykładem tego rodzaju zja-
wiska może być ukraińskie Towarzystwo „Proswita”. Miejskowa administracja zaczęła
się do tego przygotowywać już w 1927 r. Wówczas zamknięto dziesiątki powiatowych
placówek Proswity z powodu jej „politycznej nieprawomyślności”⁴⁰. Oficjalny powód
rozwiązania Proswity w Dubnie stanowiło to, że jej placówki były pod wpływem Sel-
-Robu. W Dubnie na czele Towarzystwa stał poseł Czuczma, jeden z liderów Sel-Robu.
W raporcie wojewody Mecha z 1927 r. czytamy: „poseł Czuczma wciąż organizuje poli-
tyczne zebrania wyłącznie przy pomocy członków »Proswity« i filii tej organizacji, co
pokazuje, iż działalność towarzystwa jest raczej polityczna niż edukacyjna”⁴¹. Do połowy
lat trzydziestych administracja Józewskiego zlikwidowała większość oddziałów Proswity
na Wołyniu. W 1935 r. działało ich jedynie 7⁴² (dla porównania w latach 1928–1929 na
terenie województwa było 640 placówek Proswity, zrzeszających 16 700 członków⁴³).

Represje polskiej administracji na Wołyniu, trwające od końca lat dwudziestych do
początku lat trzydziestych, znacznie osłabiły wpływy partii ukraińskich – zarówno lewi-
cowych, jak i prawicowych. To było jednym z głównych zadań administracji kierowanej
przez Józewskiego w procesie wdrażania eksperymentu wołyńskiego. Jednocześnie woje-
woda starał się zjednoczyć w jednej politycznej organizacji przedstawicieli wszystkich sił
ugodowych na Wołyniu, aby działały one pod opieką miejscowej władzy. Ważnym etapem
w tym procesie były wybory parlamentarne w listopadzie 1930 r. Na Wołyniu całkowite
zwycięstwo odniósł BBWR. Oprócz kandydatów BBWR do parlamentu wszedł jeden
poseł (Ławrientij Serwetnyk z ramienia UNDO). Wśród 21 posłów w nowo wybranym
parlamencie z okręgu wołyńskiego 11 było Polakami, 9 – Ukraińcami, a 1 – Czechem⁴⁴.
Z listy prorządowej „Ukraińskiej Niwy”, wspieranej przez Józewskiego, weszli prawie
wszyscy kandydaci. Członkowie tej partii to przede wszystkim działacze związani z byłą
Ukraińską Republiką Ludową, żyjący na Wołyniu – Petro Pewnyj, Stepan Skrypnyk,
Jewhen Bohusławskij, Mykyta Bura, Wołodymyr Serafymowycz i inni.

Kolejnym krokiem administracji wojewódzkiej w procesie realizowania eksperymen-
tu wołyńskiego było stworzenie w czerwcu 1931 r. nowej ukraińskiej partii politycznej

³⁸ DAWO, f. 1, op. 1, spr. 2426, k. 3; *ibidem*, f. 46, op. 9a, spr. 360, k. 2.

³⁹ *Ibidem*, f. 1, op. 5, spr. 1546, k. 8.

⁴⁰ AAN, Prezydium Rady Ministrów, Protokoły Komitetu Politycznego Rady Ministrów z lat 1921–1923,
rkt. 56, t. 8, k. 88.

⁴¹ *Ibidem*.

⁴² Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego (dalej: BUW), Dział Rękopisów (dalej: DR), Akta Stanisława
Stempowskiego, Memoriał H. Józewskiego w sprawie kierunku polskiej polityki państwowej na Wołyniu, 1938,
nr akc. 1549, k. 10.

⁴³ DAWO, f. 46, op. 9, spr. 2320, k. 13.

⁴⁴ BUW, DR, Akta Stanisława Stempowskiego, „Wołyni – czerwiec 1937”. Sprawozdanie H. Józewskiego obra-
zuje sytuację województwa wołyńskiego, nr akc. 1549, k. 55.

o propolskiej orientacji – Wołyńskiego Zjednoczenia Ukraińskiego (WUO). Członkami grupy inicjatywnej i założycielami było grono ukraińskich posłów i senatorów prorządowego BBWR na czele z Pewnym. Rozwiązanie kwestii ukraińskiej w Polsce partia złożyła na barki rządu Rzeczypospolitej i jej parlamentu, deklarując tym samym pełną lojalność wobec państwa polskiego. Realizacja celów programowych miała odbywać się za pomocą pokojowych środków, na drodze legalnej walki⁴⁵.

Jednakże rozbudowa struktur partyjnych prorządowego WUO na Wołyniu nie doprowadziła do znacznego zmniejszenia się poparcia wśród miejscowej ludności dla lewicowych ukraińskich ugrupowań politycznych. Na początku lat trzydziestych najmocniejszą siłą polityczną była wciąż partia Sel-Rob Jedność. We wrześniu 1932 r. Sel-Rob miał na Wołyniu 350 partyjnych ośrodków i blisko 10 tys. oficjalnych członków, a inne partie ukraińskie, takie jak UNDO czy USRP, liczyły w sumie kilka setek członków⁴⁶. Szczególnie mocną pozycję zajmowała ta partia w środowisku spółdzielczym – w 1928 r. pod wpływem Sel-Robu znajdowało się 43% ukraińskich spółdzielni, a w 1932 r. – już 81%⁴⁷.

Wzmocnienie pozycji Sel-Robu Jedność w ruchu spółdzielczym i kulturalno-oświatowym na Wołyniu było traktowane przez wojewodę Józewskiego jako niebezpieczna tendencja pogłębiająca „nastroje rewolucyjne wśród Ukraińców Wołynia”⁴⁸. Dlatego też nie przez przypadek na początku lat trzydziestych administracja wołyńska rozpoczęła przygotowania do delegalizacji partii. Na podstawie rozporządzenia ministra spraw wewnętrznych Bronisława Pierackiego z 13 września 1932 r. o likwidacji partii Sel-Rob Jedność i uznania jej za nielegalną, wojewoda wołyński wydał odezwę „Do wszystkich mieszkańców województwa wołyńskiego”, w której zabraniał Sel-Robowi prowadzenia działalności na terenie województwa⁴⁹.

Próba przedłużenia działalności Sel-Robu Jedność poprzez założenie w lipcu 1931 r. nowej partii pod nazwą Ukraińskie Zjednoczenie Włościańskie (USO) zakończyła się fiaskiem. Decyzję o jej stworzeniu podjęto na IV Plenum KC KPZU w grudniu 1930 r. w Berlinie⁵⁰. Zakładano, że w razie likwidacji przez władze polskie partii Sel-Rob, USO automatycznie przejmie jej funkcje.

Na Wołyniu USO rozpoczęło swoją działalność w 1933 r. Stosunkowo w krótkim czasie nowa partia na terenie województwa organizowała wiece, ludowe zebrania, rozpowszechniała wśród ludności partyjną literaturę. W ocenie wojewody Józewskiego na początku lat trzydziestych USO cieszyło się znacznym wpływem wśród wiejskiej ludności Wołynia⁵¹. Nieprzypadkowo działalność partii była od początku pilnie obserwowana przez administrację wojewódzką. Już w lipcu 1934 r. Józewski wysłał do MSW notatkę sprawozdawczą, w której domagał się zakazu działalności USO na terenie województwa. Wojewoda argumentował to następującymi zarzutami wobec partii: współpraca z KPZU

⁴⁵ „Ukrajńska Niwa” 1931, nr 14, s. 1.

⁴⁶ BUW, DR, Memoriał H. Józewskiego..., k. 11.

⁴⁷ DAWO, f. 46, op. 9, spr. 1813, k. 151.

⁴⁸ *Ibidem*, k. 10.

⁴⁹ *Ibidem*, k. 35.

⁵⁰ *Ibidem*, f. 1, op. 2, spr. 5040, k. 1.

⁵¹ *Ibidem*, k. 20 zw.

w formie rozpowszechniania antyrządowych ulotek, nielegalnej literatury, werbowania nowych członków do organizacji komunistycznych, prowadzenie przez członków partii podburzającej działalności antypaństwowej w celu przygotowania przewrotu zbrojnego i „wprowadzenia komunistycznego ustroju na wzór ZSRS”, organizacja strajków i demonstracji politycznych, udział w demonstracjach antyrządowych⁵². Według wojewody to wystarczało, aby MSW poparło jego wnioski o delegalizację partii na terenie województwa.

Likwidacja Sel-Robu Jedność i USO przez administrację wojewódzką doprowadziła do znacznego osłabienia wpływów KPZU na Wołyniu. Ponadto wydarzenia na radzieckiej Ukrainie negatywnie wpłynęły na proradzieckie nastroje wśród mieszkańców ziem zachodnioukraińskich. Zakończenie polityki ukrajinizacji, rozkręcająca się machina represji stalinowskich, przymusowa kolektywizacja i Wielki Głód w latach 1932–1933 osłabiły pozycję sił prokomunistycznych w regionie.

Na początku lat trzydziestych nowe, dotkliwe represje spotkały ruch lewicowo-radykalny ze strony władz polskich. Wojewoda Józewski uważał, iż ruch komunistyczny jest głównym czynnikiem „politycznej dywersji” na Wołyniu i domagał się zdecydowanej walki z tą siłą⁵³. Główną rolę w tym przedsięwzięciu wyznaczył administracyjnemu aparatowi bezpieczeństwa i Policji Państwowej. Na przestrzeni lat 1930–1934 na Wołyniu przeprowadzono kilka procesów sądowych przeciwko komunistom, wskutek czego w więzieniu zostało osadzonych wielu aktywnych działaczy KPZU. I tak tylko w 1931 r. odbyły się trzy procesy sądowe przeciwko aktywistom KPZU w Równem, Kowlu i Łucku⁵⁴. Konsekwencją zatrzymań na początku lat trzydziestych było zmniejszenie liczebności wołyńskiego KPZU do 180 członków⁵⁵, co spowodowało drastyczny spadek politycznej aktywności tej partii na terenie województwa. Ośrodki partyjne działały w głębokim podziemiu, koncentrując uwagę na działalności wśród mieszkańców wsi.

Warto zauważyć, iż na początku lat trzydziestych Polska przeżywała skutki światowego kryzysu ekonomicznego. Wielka depresja dotknęła zwłaszcza rolnicze obszary państwa, w tym oczywiście Wołyń, gdzie 80% ludności stanowili mieszkańcy wsi. Chłopi ucierpieli przede wszystkim z powodu drastycznego spadku cen na produkty rolne. Duży problem na Wołyniu i w pozostałych wschodnich województwach w okresie międzywojennym stanowiło bezrobocie. Zgodnie ze stanem na 31 stycznia 1931 r. w województwie wołyńskim było zarejestrowanych 3529 bezrobotnych⁵⁶. Tę sytuację wykorzystywały siły lewicowo-radykalne w celu mobilizacji chłopów i robotników do udziału w protestach pod hasłami komunistycznymi.

Jednymi z najpopularniejszych form podziemnej działalności komunistów w tym okresie były organizowanie i przeprowadzanie w wołyńskich wsiach tzw. strajków robotników rolnych, leśnych i strajków pracowników oświaty⁵⁷. I tak na zebraniu

⁵² *Ibidem*, k. 17–20.

⁵³ *Ibidem*, f. 46, op. 3, spr. 31, k. 14.

⁵⁴ O. Razyhryayev, *Policja Państwowa...*, s. 210.

⁵⁵ R. Okseniuk, *Narysy istoriji Wołyni...*, s. 222.

⁵⁶ DAWO, f. 46, op. 9, spr. 1708, k. 8 zw.

⁵⁷ M. Kuczerepa, S. Szczelbljuk, *Zachysnyky pracujuczoho ljudu: profspilky u Wołyńskomu wojewodstwi w 1921–1939 rr.*, Łuck 2019, s. 138.

komitetu powiatowego Sel-Robu Jedność w Czarukowie 21 czerwca 1931 r. postanowiono o podjęciu strajku podczas zbiorów rzepaku w majątkach Nieświcz, Uhrynów i Skurcze⁵⁸.

Partia Sel-Rob Jedność na Wołyniu była inicjatorem tzw. strajków targowych, co stanowiło sprzeciw w kwestii podwyższania podatków. Członek KC tej organizacji zwołał 5 czerwca 1932 r. w lesie sylneńskim nielegalne zebranie, podczas którego postanowiono nie płacić podatków ani miejscowej, ani ogólnopaństwowej administracji i zbojkotować targowisko w Ołyce. Członek ołyckiego komitetu powiatowego Sel-Robu Jedność Pawło Ilczyk zorganizował specjalne bojówki wśród miejscowych chłopów, które 8 czerwca zablokowały drogi wiodące do Ołyki i zmuszały chłopów jadących na targ do powrotu do domu. Policja aresztowała 13 osób⁵⁹.

Apogeum protestów chłopskich w 1932 r. stały się wydarzenia rozgrywające się od lipca do października na pograniczu województw wołyńskiego i poleskiego. Badacze często określają je jako zbrojne powstanie chłopskie 1932 r.⁶⁰ Ruch chłopski miał charakter nie tylko sprzeciwu pasywnego (wywieszanie transparentów, kolportowanie nielegalnej literatury). Z czasem przerodził się w zbrojne starcia zorganizowanych grup chłopów z policją, wojskiem i oddziałami Korpusu Ochrony Pogranicza.

Zbrojne ugrupowanie na czele z Trofymem Piwniem liczyło ok. 70 osób⁶¹ (prawdziwe nazwisko Piwnia to Stepan Czajkowski, według danych polskiej policji pracował dla organów radzieckiej służby bezpieczeństwa państwowego i został przetrzebiony przez polsko-radziecką granicę wraz z grupą dywersantów). Najaktywniej ta grupa partyzancka działała na terenie powiatu kowelskiego. Polscy badacze zauważają bezpośredni związek między tymi wydarzeniami a aktywizacją Sel-Robu i KPZU w poleskich wsiach⁶². Według wojewody Józewskiego dywersyjne grupy na Wołyniu były koordynowane przez radzieckie struktury bezpieczeństwa państwowego⁶³.

W rezultacie zbrojnych starć chłopskich oddziałów z polską policją i wojskiem po stronie „powstańców” zginęło kilkadziesiąt osób. Zabici i ranni byli również po stronie polskiej. Aresztowano blisko 200 osób podejrzanych o przynależność do „bandy” Piwnia⁶⁴.

W wyniku powstania chłopskiego w 1932 r. odbyło się kilka procesów sądowych. Sąd w Kowlu skazał 15 września 1932 r. trzy osoby na karę śmierci przez powieszenie. Byli to: D. Tereszczuk, S. Oliferczuk i P. Ilczuk⁶⁵. Z kolei 10 grudnia 1932 r. Sąd Okręgowy w Łucku za działalność komunistyczną skazał 61 osób na pozbawienie wolności od roku do ośmiu lat⁶⁶.

⁵⁸ DAWO, f. 46, op. 9, spr. 930, k. 25.

⁵⁹ *Ibidem*, spr. 1717, k. 1–8.

⁶⁰ O. Razyhrayev, *Policja Państwowa...*, s. 211.

⁶¹ DAWO, f. 1, op. 2, spr. 3069, k. 10.

⁶² P. Cichoracki, *Polesie nieidylliczne. Zaburzenia porządku publicznego w województwie poleskim w latach trzydziestych XX w.*, Łomianki 2007, s. 69; W. Mędrzecki, *Województwo wołyńskie...*, s. 84.

⁶³ T. Snyder, *Tajna wojna. Henryk Józewski i polsko-sowiecka rozgrywka o Ukrainę*, Kraków 2008, s. 108.

⁶⁴ P. Cichoracki, *Polesie nieidylliczne...*, s. 198.

⁶⁵ DAWO, f. 1, op. 2, spr. 3069, k. 13.

⁶⁶ *Ibidem*, k. 19.

Procesy sądowe przeciwko komunistom toczyły się również w kolejnych latach. W 1933 r. w Równem na więzienie skazano 33 osoby, w Kowlu – 41, w Łucku – 47⁶⁷. W 1934 r. odbył się słynny „proces łucki” przeciwko 56 komunistom, a także procesy w Kowlu i w Krzemieńcu przeciwko 63 komunistom⁶⁸. Jednak represje nie przyniosły oczekiwanych rezultatów. Akcje komunistów wciąż trwały, przybierały nowe formy organizacyjne i były czynnikiem niezwykle destabilizującym sytuację w województwie.

Dokumenty wojewódzkich struktur bezpieczeństwa państwowego dowodzą, iż od drugiej połowy 1933 i w 1934 r. ruch komunistyczny na Wołyniu, zwłaszcza w powiatach łuckim i kowelskim, znacznie się wzmocnił i rozwinął⁶⁹. Zwiększyła się liczba aktów dywersji i sabotażu w regionie⁷⁰. Według danych oddziału śledczego Policji Państwowej działalność KPZU w trzecim kwartale 1934 r. przybrała następujące formy: kolportowanie ulotek (2487 przypadków), wywieszanie transparentów (153 przypadki), akty sabotażu (46 przypadków) i akty terrorystyczne (74 przypadki)⁷¹.

W połowie lat trzydziestych partie lewicowo-radykalne na Wołyniu wciąż były zaangażowane w przygotowywanie i prowadzenie strajków robotników rolnych. W 1934 r. na Wołyniu strajkowało niemal 80 tys. chłopów ze 130 wsi⁷². Jednym z największych zorganizowanych przez KPZU w województwie wołyńskim był strajk robotników rolnych we wrześniu i październiku 1936 r. Wzięło w nim udział ponad 300 tys. chłopów⁷³. Centrum strajkowym był powiat kowelski, gdzie komuniści mieli w tym czasie największe wpływy i poparcie⁷⁴. Strajki odbywały się również w innych powiatach województwa.

Znaczną uwagę partie lewicowo-radykalne poświęcały związkom zawodowym, aby za ich pośrednictwem wpływać na robotników w województwie wołyńskim. Głównym narzędziem w ich rękach stała się tzw. Lewica Związkowa, której członkowie czynili wysiłki, aby objąć wpływami wszystkie związki zawodowe i szerzyć wśród ich członków idee komunistyczne. Zdaniem wołyńskiego historyka Mykoły Kuczerepy Lewica Związkowa na Wołyniu była podporządkowana bezpośrednio KPZU i stanowiła jej partyjną przybudówkę⁷⁵.

Zależność Lewicy Związkowej od podziemia komunistycznego nie była tajemnicą dla rządu polskiego. W całym międzywojennym organizacja działała nielegalnie i poddawano ją nieustannym represjom. Działalność wielu miejscowych oddziałów branżowych związków zawodowych, znajdujących się pod wpływem komunistów, była ograniczana przez administrację państwową albo zakazywana na podstawie wyroków sądów. W 1935 r. Sąd Okręgowy w Równem wydał wyrok o likwidacji w wyniku działalności komunistycznej oddziału związku zawodowego krawieckiego w Dubnie⁷⁶.

⁶⁷ *Narysy istoriji Wołyńskoj oblasnoji partijnoji orhanizaciji*, Lwiv 1981, s. 20.

⁶⁸ O. Razyhryayev, *Policja Państwowa...*, s. 216–217.

⁶⁹ DAWO, f. 1, op. 2, spr. 4273, k. 10.

⁷⁰ O. Razyhryayev, *Policja Państwowa...*, s. 217.

⁷¹ DAWO, f. 1, op. 2, spr. 3581, k. 53.

⁷² M. Kuczerepa, S. Szczebliuk, *Zachysnyky pracujuczoho ludu...*, s. 139.

⁷³ *Ibidem*, s. 140.

⁷⁴ DAWO, f. 1, op. 2, spr. 5115, k. 3.

⁷⁵ M. Kuczerepa, S. Szczebliuk, *Zachysnyky pracujuczoho ludu...*, s. 102.

⁷⁶ DAWO, f. 46, op. 9, spr. 3204, k. 4.

W Krzemieńcu starosta powiatowy 5 grudnia 1934 r. zakazał działalności powiatowemu oddziałowi kresowego związku zawodowego, zrzeszającemu robotników rolnych. Decyzję starosty powiatowego po krótkim czasie zatwierdziła administracja wojewódzka⁷⁷.

Lewica Związkowa i partie o proveniencji komunistycznej aktywnie uczestniczyły w pierwszomajowych demonstracjach organizowanych przez robotników i chłopów. Co roku były to najbardziej masowe akcje z udziałem KPZU. Podkreślmy, że Lewica Związkowa i komuniści często świadomie prowokowali ludzi do wystąpień, które nierzadko kończyły się tragicznie.

Dramatyczny przebieg miały wydarzenia podczas pierwszomajowej demonstracji w 1935 r., zorganizowanej przez podziemny rejonowy komitet KPZU w Kołkach. Rankiem 1 maja 500-osobowa kolumna (mieszkańcy wsi Marjaniwka, Czetwertnia, Buhajiwka i in.) wyruszyła w kierunku Kołek. Uczestnicy pochodu, wśród których były również kobiety i dzieci, nieśli transparenty z hasłami antyrządowymi oraz sprzeciwiającymi się podatkom i marszałkowi Piłsudskiemu itd. Kiedy demonstranci zbliżyli się do kołkowskiego posterunku policji na odległość 100 m, komendant powiatowy podkomisarz Rosiński rozkazał im się rozejść. Mimo to ludzie szli dalej, śpiewając pieśni rewolucyjne. Podkomisarz wydał rozkaz użycia broni. Konsekwencje rozpędzenia demonstracji okazały się tragiczne: pięciu zabitych i ośmiu rannych. Według danych policji wszystkie ofiary, a także kilkoro zatrzymanych to członkowie lub sympatycy KPZU⁷⁸.

Ciekawe, iż nierzadko do pierwszomajowych demonstracji organizowanych przez komunistów dołączała również OUN. Ośrodek tej organizacji w powiecie dubieńskim wziął udział w starciach samoobrony KPZU z policją na terenie wsi Kozyryszczka. Innymi formami obecności OUN na Wołyniu podczas tych akcji były wywieszanie błękitno-żółtych flag, dywersje i akty sabotażu⁷⁹. Oczywiście te działania nie były przejawem solidarności z komunistami, lecz raczej próbą skompromitowania ideowego przeciwnika, a także demonstracją antypolskiej postawy OUN.

Dowodem na to, iż ruch lewicowo-radykalny stał się dla struktur bezpieczeństwa państwowego w regionie poważnym zagrożeniem, było to, iż znajdował się pod ścisłą kontrolą nie tylko policji, lecz także wojska. Dowódca II Okręgu Korpusu w Lublinie gen. Mieczysław Smorawiński, któremu podlegało województwo wołyńskie, w raporcie do wiceministra spraw wojskowych z 10 kwietnia 1935 r. zawiadamiał, iż ruch komunistyczny na Wołyniu jest całkowicie kontrolowany i kierowany przez wywiad radziecki. ZSRS chce w ten sposób stworzyć „niebezpieczne dla nas ogniska dywersji, sabotażu i szpiegostwa”⁸⁰, co wykorzysta w razie wojny. Generał konstatawał, iż wszystkie duże miasta Wołynia: Kowel, Sarny, Włodzimierz, Łuck, Równe i Dubno znajdują się pod wpływem komunistów. Wojskowi obarczali administrację wojewódzką kierowaną przez Józewskiego całkowitą winą za słabe przeciwdziałanie ruchowi komunistycznemu. Generał Smorawiński w liście do ministra sprawiedliwości Witolda Grabowskiego

⁷⁷ *Ibidem*, k. 5.

⁷⁸ *Ibidem*, op. 9s, spr. 476, k. 60–61.

⁷⁹ *Ibidem*, k. 63–68 zw.

⁸⁰ O. Razyhrayev, *Policja Państwowa...*, s. 218.

z lipca 1936 r. ostro krytykował pracę wojewody wołyńskiego. Według niego program asymilacyjny Józewskiego, realizowany w ramach polityki współpracy polsko-ukraińskiej, był przyczyną zmniejszenia polskiej obecności na Wołyniu. W dokumencie generał podkreślał, iż skutkiem dziewięcioletniego eksperymentu wołyńskiego jest przekształcenie Wołynia w „domenę komunizmu i wojowniczego ukraińskiego nacjonalizmu”⁸¹. Dowód na to stanowił gwałtowny wzrost w połowie lat trzydziestych wpływów nielegalnych organizacji – OUN i KPZU. Ponadto działalność antypaństwowa, która wcześniej była inspirowana z zewnątrz, teraz coraz częściej, według generała, stanowiła przejaw niezależnej woli miejscowych Ukraińców. Smorawiński dowodził, iż działające dzięki finansowemu wsparciu administracji liczne ukraińskie legalne organizacje na Wołyniu (Ridna chata, Proswitjańska chata, Związek Młodzieży Wiejskiej) w 70–80% zostały opanowane przez element antypaństwowy – głównie OUN i KPZU, które w ten sposób legalnie mogły prowadzić swoją działalność⁸².

Należy zauważyć, że ta zdecydowana krytyka działań wojewody Józewskiego w kwestii przeciwdziałania ruchowi komunistycznemu nie była zupełnie bezpodstawna. W połowie lat trzydziestych KPZU zdołała w dużej mierze odbudować organizacyjną siatkę na Wołyniu. W 1935 r. na terenie województwa wołyńskiego działały dwa okręgowe komitety partii, 78 rejonowych i 555 partyjnych ośrodków, zrzeszających niemal 3 tys. członków⁸³. KPZU w tymże roku zorganizowała na Wołyniu 10 demonstracji, 11 strajków oraz 76 akcji terrorystycznych, w tym 26 zabójstw politycznych i zamachów⁸⁴.

W odwecie Policja Państwowa masowo aresztowała działaczy komunistycznych. Pod koniec 1935 r. zatrzymano 1027 osób podejrzanych o działalność komunistyczną, a wiosną 1936 r. – 1113⁸⁵. Zlikwidowano wówczas komitety okręgowe KPZU w Łucku i Kowlu. Podczas tych policyjnych akcji w 83 przypadkach użyto broni i zabito 47 osób⁸⁶.

Druga połowa lat trzydziestych charakteryzowała się stopniowym spadkiem aktywności i wpływów KPZU wśród miejscowej ludności. W dużej mierze doprowadziły do tego represje ze strony władz polskich. Jedynie w grudniu 1937 r. policja zatrzymała 190 osób podejrzanych o działalność komunistyczną, z czego 151 stanęło przed sądem⁸⁷. W pierwszej połowie 1938 r. na Wołyniu aresztowano 1091 komunistów i komsomolców, dlatego też skład liczbowy KPZU, a także innych partii lewicowo-radykalnych, takich jak Komunistyczny Związek Młodzieży Zachodniej Ukrainy, Międzynarodowa Organizacja Pomocy Rewolucjonistom, znacznie się zmniejszył⁸⁸.

KPZU również przechodziła kryzys, a jej liderzy odważyli się sprzeciwić ówczesnej polityce Wszechzwiązkowej Komunistycznej Partii (bolszewików) Ukrainy i KP(b)U jako tej, która jest „wykrzywieniem marksizmu”. W drugiej połowie lat trzydziestych

⁸¹ *Wołyń – dokumenty* CAW, „Przegląd Wschodni” 1997, t. 4, z. 1, s. 199.

⁸² *Ibidem*, s. 206.

⁸³ O. Razyhryayev, *Policja Państwowa...*, s. 221.

⁸⁴ *Ibidem*.

⁸⁵ *Ibidem*, s. 221–222.

⁸⁶ DAWO, f. 46, op. 9a, spr. 474, k. 6–7.

⁸⁷ *Ibidem*, op. 2, spr. 7206, k. 15.

⁸⁸ I. Wasjuta, *Polityczna istorija Zachidnoji Ukrainy...*, s. 287.

Komunistyczna Partia Polski oraz KPZU i KPZB w zasadzie znalazły się poza kontrolą Kominternu, który pod naciskiem Moskwy bezpodstawnie zarzucił KPP, że do jej szeregów przeniknęli „prowokatorzy i agenci polscy”. Ostateczny cios zadano KPP w 1938 r., kiedy to Komitet Wykonawczy Kominternu na podstawie sfałszowanych materiałów wydał decyzję o likwidacji KPP wraz z jej terytorialnymi autonomicznymi organizacjami – komunistycznymi partiami Zachodniej Ukrainy i Zachodniej Białorusi⁸⁹. Mimo że poszczególne partyjne organizacje komunistów dalej działały w podziemiu, KPZU jako partia przestała istnieć.

Podsumowując należy zauważyć, iż ukraiński ruch lewicowo-radykalny był znaczącym zjawiskiem w życiu społecznym i politycznym Zachodniej Ukrainy w całym dwudziestoleciu międzywojennym. Prokomunistyczne partie i organizacje w latach dwudziestych i trzydziestych prowadziły na Wołyniu niezwykle aktywną działalność. Formowanie i rozwój sił lewicowo-radykalnych na ziemiach Wołynia Zachodniego były obwarowane czynnikami zewnątrz- i wewnątrzpolitycznymi.

Aktywizacja ruchu komunistycznego na Wołyniu w pierwszych latach po wejściu zachodniego Wołynia w skład Polski w znacznej mierze była związana z polityką Rosji Sowieckiej, która pod hasłem światowej rewolucji usiłowała eksportować swoją ideologię i obejmować wpływami sąsiednie państwa, w tym Polskę. Na terytorium graniczącym z USRS działalność rozwinęła radziecka służba specjalna w celu prowadzenia po polskiej stronie granicy działań dywersyjnych, szpiegowskich i propagandowych, a także organizowania lokalnych wystąpień zbrojnych na Wołyniu pod hasłem „zjednoczenia” ziem zachodnioukraińskich z radziecką Ukrainą.

Radykalizacji prokomunistycznych nastrojów wśród miejscowej ludności sprzyjały także inne czynniki: trudna sytuacja ekonomiczna spowodowana konsekwencjami I wojny światowej, brak stabilizacji społecznej i politycznej związany z polityką rządów narodowych demokratów wobec mniejszości etnicznych, wzrost nastrojów proradzieckich wśród wołyńskich Ukraińców wskutek polityki ukrainizacji na radzieckiej Ukrainie.

Ukraiński ruch lewicowo-radykalny był reprezentowany na Wołyniu przez dwie główne siły polityczne – KPZU i Sel-Rob (zwłaszcza jego lewe skrzydło). Na początku lat dwudziestych pewnymi wpływami wśród mieszkańców regionu cieszyła się USDP, która w 1923 r. stała się probolszewicka. Ośrodki dwóch ostatnich partii były wykorzystywane przez komunistów jako legalna możliwość ich działalności, a także w celu rozbudowy społecznej bazy poparcia dla lewicowo-radykalnej ideologii na Wołyniu. Do propagowania swoich idei intensywnie wykorzystywali oni ukraińskie towarzystwa społeczne i kulturalne, zwłaszcza Proświtę, a także związki spółdzielcze.

Pod koniec lat dwudziestych i na początku trzydziestych można było zauważyć pewien spadek aktywności ruchu komunistycznego i dywersyjnych aktów na terenie województwa. Osłabienie wpływu ideologicznego i organizacyjnego komunistów na Wołyniu wiązało się nie tylko z represjami ze strony administracji polskiej, lecz także z ingerencją w działalność KPZU z zewnątrz – kierownictwa radzieckiej Ukrainy i Kominternu.

⁸⁹ L. Zaskilniak, M. Krykun, *Istoria Polsszchi. Wid najdawniejszych czasiw do naszych dniw*, Lwiv 2002, s. 485.

Przyczyną kampanii przeciwko zachodnioukraińskim komunistom była chęć KP(b)U przejęcia całkowitej kontroli nad organizacjami komunistycznymi i wykorzenienia z ich szeregów jakiegokolwiek niezależnego od niej myślenia.

W połowie lat trzydziestych organizacje prokomunistyczne na Wołyniu zmieniły nieco taktykę i zaaktywizowały działalność wśród miejscowej ludności (co nie wykluczało stosowania terrorystycznych i dywersyjnych metod walki). Najpowszechniejszymi formami podziemnej działalności komunistów w tym czasie były: kolportowanie agitacyjnych ulotek, wywieszanie antyrządowych transparentów, udział w organizacji strajków, demonstracji. Organizacje komunistyczne zintensyfikowały działalność w środowisku związków zawodowych, aby w ten sposób wpływać na nastroje wśród robotników.

Władze polskie walczyły z ruchem prokomunistycznym na drodze represji, ponieważ upatrywały w nim zagrożenia dla terytorialnej integralności państwa. Dowodem na to były liczne procesy sądowe przeciwko komunistom w latach dwudziestych i trzydziestych. Krach ideologii lewicowo-radykalnej nastąpił również wskutek wydarzeń na radzieckiej Ukrainie: wstrzymania polityki ukrainizacji, represji stalinowskich, które nie ominęły działaczy ruchu komunistycznego także w Polsce. Jednocześnie, wraz z osłabieniem proradzieckich nastrojów wśród miejscowych Ukraińców, następowało wzmocnienie pozycji radykalnego ruchu narodowego na Wołyniu kierowanego przez OUN.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA

Źródła archiwalne

Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego

Centralny derżawnyj istorycznyj archiw Ukrainy u Lwowi (Centralne Państwowe Archiwum Historii Ukrainy we Lwowie)

Derżawnyj archiw Wołyńskoj oblasti (Państwowe Archiwum Obwodu Wołyńskiego)

Źródła drukowane

Kozeniuk W., Wiwczaryk M., „Zakordot” w systemi specużb radjanskoji Ukrainy. Zbirnyk dokumentiw, Kyjiw 2000.

OPRACOWANIA

Cichoracki P., *Polesie nieidyliczne. Zaburzenia porządku publicznego w województwie poleskim w latach trzydziestych XX w.*, Łomianki 2007.

Hud B., *Ukraińcy i Polacy na Naddnieprzu, Wołyniu i w Galicji Wschodniej w XIX i pierwszej połowie XX wieku. Zarys historii konfliktów społeczno-etnicznych*, Lwów–Warszawa 2013.

- Kuczerepa M., Szczebłjuk S., *Zachysnyky pracujuczoho ljudu: profspiłky u Wołyńskomu wojewodstwi w 1921–1939 rr.*, Łuck 2019.
- Kupczyk O., *Tajemna dijalist' Zakordonnoho widdiły CK KP(b)U na terytoriji Wołyni (początek 1920-tych rokiw)*, „Ukraińska połonistyka” 2004, nr 1.
- Madajczyk C., *Dokumenty w sprawie polityki narodowościowej władz polskich po przewrocie majowym*, „Dzieje Najnowsze” 1972, nr 3.
- Mech W., *Wybory do ciał ustawodawczych w województwie wołyńskim w roku 1928*, Łuck 1928.
- Mędrzecki W., *Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Drugiej Rzeczypospolitej*, „Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze” 1996, z. 3.
- Mędrzecki W., *Województwo wołyńskie 1921–1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych*, Wrocław 1988.
- Mniejszości narodowe w wyborach do Sejmu i Senatu w 1928*, Warszawa 1928.
- Narysy istoriji Wołyńskoj obłasnoji partijnoji orhanizaciji*, Lwiv 1981.
- Okseniuk R., *Narysy istoriji Wołyni. Socialno-ekonomicznyj rozwytok, rewolucyjnyj ta nacjonalno-wyzwolnyj ruch trudjaszczych (1961–1939 rr.)*, Lwiv 1970.
- Pierwszy powszechny spis ludności z dnia 30 września 1921 r. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe*, Warszawa 1938.
- Rajkiwskij I., *Dijalist' prokomunistycznoji USDP na Zachidnij Ukraini (1923–924 rr.)*, „Naukowyj wisnyk Schidnojeuropejskoho nacjonalnoho uniwersytetu imeni Łesi Ukrainjky. Istoryczni nauky” 2015, wyp. 5 (306).
- Razyhrayew O., *Polśka derżawna policija na Wołyni u 1919–1926 rokach*, Łuck 2011.
- Razyhrayew O., *Policija Państwowa w województwie wołyńskim w okresie międzywojennym*, Warszawa 2019.
- Rublow O., *Zachidnoukrajinska intelihencija u zahalnonacjonalnomu politycznych ta kurturołohicznych procesach (1914–1939)*, Kyjiv 2004.
- Snyder T., *Tajna wojna. Henryk Józewski i polsko-sowiecka rozgrywka o Ukrainę*, Kraków 2008.
- Wasjuta I., *Polityczna istorija Zachidnoji Ukrainy (1918–1939)*, Lwiv 2006.
- Wołyń – dokumenty CAW, „Przegląd Wschodni” 1997, t. 4, z. 1.
- „Zakordot” w systemi spetsślužb radianskoi Ukrainy. *Zbirnyk dokumentiw*, red. V. Kozeniuk, M. Wicharyk, Kyjiv 2000.
- Zaszkilniak L., Krykun M., *Istorija Polśczy. Wid najdawniejszych czasiw do naszych dniw*, Lwiv 2002.
- Żernoklejew O., *Lidery zachidnoukrajinskich social-demokratiw. Polityczni biohrafiji*, Kyjiv 2004.

Z historii ukraińskiego radykalnego ruchu lewicowego na Wołyniu w okresie międzywojennym

Celem artykułu jest ukazanie przyczyn rozprzestrzeniania się i charakteru radykalnej ideologii lewicowej na terenie Wołynia Zachodniego w latach 1920–1939 oraz zbadanie form i metod komunistycznej propagandy na Wołyniu, a także stosunku władz do działalności lewicowych partii i organizacji ukraińskich. Ruch komunistyczny na Wołyniu

pozostawał jedną z dominujących sił politycznych przez cały okres międzywojenny, co było zdeterminowane zarówno czynnikami wewnętrznymi, jak i zewnętrznymi. Komunistyczna Partia Zachodniej Ukrainy stała się wiodącą partią lewicową na tym terenie. Najbardziej rozpowszechnionymi formami działalności tej partii w województwie były: kolportaż ulotek agitacyjnych; wieszanie plakatów antyrządowych; udział w organizowaniu strajków robotników rolnych i przemysłowych, leśników i pracowników szkół. Tym samym partia nie odrzuciła terrorystycznych dywersyjnych metod walki. Polska administracja uznała ruch lewicowy za jedno z największych zagrożeń dla integralności terytorialnej i bezpieczeństwa państwa; dlatego wykorzystwała przeciwko niemu wszystkie środki. W artykule przedstawiam przyczyny, które spowodowały zmniejszenie wpływu partii lewicowych na życie społeczne i polityczne ludności na tym terenie, co skutkowało osłabieniem prosowieckiej atmosfery w społeczności lokalnych Ukraińców pod koniec lat trzydziestych XX w.

SŁOWA KLUCZOWE

Rzeczpospolita Polska, województwo wołyńskie, ruch lewicowy, partia, propaganda, strajk, bezpieczeństwo państwa

From the History of the Radical Leftist Movement in Volhynia in the Interwar Period

The aim of this article is to demonstrate the reasons for the spread and the character of radical left-wing ideology in the territory of Western Volhynia in 1920–1939 in order to discover the forms and methods of communist propaganda in the Volhynia province, and the authorities' attitudes towards the activity of the left-wing Ukrainian parties and organizations. It demonstrates that the communist movement in Volhynia remained one of the dominant political forces during the entire interwar period, which was predetermined by both internal and external factors. The Communist Party of Western Ukraine became the leading left-wing party in Volhynia. The most widespread forms of that party's activity in the territory of the province were the following: the distribution of agitation leaflets; hanging anti-government posters; participating in the organization and the organization of strikes by agricultural and industrial workers, foresters, and school employees; and campaigns against equality. Thus, it did not reject terrorist-diversionary methods of struggle. The Polish administration considered the left-wing movement to be one of the greatest dangers to the territorial integrity and safety of the state; therefore, it employed all its resources against the left-wing movement. In the article, I showcase the reasons which resulted in the reduction of the influence of left-wing parties on the social and political life of people in the area, which resulted in the weakening of the pro-Soviet atmosphere in the community of local Ukrainians in the late 1930s.

KEYWORDS

the Polish state, Volhynia Province, left-wing movement, party, propaganda, strike, state security

YURIJ KRAMAR – doktor nauk historycznych i profesor na Wydziale Historii Świata i Filozofii Wschodnioeuropejskiego Uniwersytetu Narodowego im. Lesi Ukrainki. Jego główne zainteresowania badawcze to stosunki ukraińsko-polskie w okresie nowożytnym oraz polityka etniczna i stosunki między różnymi wyznaniem religijnymi w Polsce międzywojennej. Dużą część badań poświęcił też historii mniejszości etnicznych na Wołyniu. Jest autorem lub współautorem ponad 150 publikacji naukowych, w tym monografii: *Western Volhynia in 1921–1939: National-Cultural and Religious Life* (Łuck 2015). Jest redaktorem dwóch zbiorów materiałów badawczych poświęconych historii Wołynia: *Procesy modernizacyjne na Wołyniu w XIX i na początku XX wieku* (Łuck 2018) oraz *Stowarzyszenia i wyznania etniczne na dawnym i obecnym Wołyniu* (Łuck 2019). Dr Kramar jest członkiem rady redakcyjnej „Scientific Announcer” (seria Nauki Historyczne) na Wschodnioeuropejskim Uniwersytecie Narodowym im. Lesi Ukrainki.

YURIJ KRAMAR – is a doctor of the historical sciences and a professor at the Faculty of World History and Philosophy of the Lesya Ukrainka Eastern European National University. His main research interests are Ukrainian-Polish relations in the modern period as well as ethnic policies and relations among different religious denominations in interwar Poland. Quite a bit of research has been dedicated to the history of the ethnic minorities in Volhynia. Yuriy Kramar is the author or co-author of more than 150 academic publications, including the monograph: *Western Volhynia in 1921–1939: National-Cultural and Religious Life* (Lutsk, 2015). He is the editor of two edited collections of research materials dedicated to the history of Volhynia: *The Modernization Processes in Volhynia in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries* (Lutsk, 2018) and *Ethnic Associations and Denominations in Past and Present Volhynia* (Lutsk, 2019). Dr. Kramar is a member of the editorial board of the *Scientific Announcer* (the Historical Sciences series) at the Lesya Ukrainka Eastern European National University.